

MEHRƏLİYEVƏ SƏBİNƏ*

DİLDƏ KULTUROLOJİ REALİLƏR

Dildə sosial-kulturoloji realilər önəmli yer tutur. Realilərin əks olunduğu obrazlı ifadələr ingilis və Azərbaycan dillərində xüsusi lay təşkil edir. Bu tip ifadələrin metaforik funksiyasının sistemli şəkildə araşdırılması xüsusi əhəmiyyətə malikdir. İngilis dilinin leksikasının öyrənilməsində, istərsə də ingilis dilindən Azərbaycan dilinə tərcümə prosesində ortaya çıxan bir çox çətinliklər heç də həmişə dilin qrammatik quruluşu ilə əlaqədar olmur, çünki dilin lüğət tərkibinin arxa planında ingilis dilinin daşıyıcılarının milli xüsusiyyətləri haqqında informasiya daşıyan xüsusi bir leksik təbəqə mövcuddur. Məhz bu leksik təbəqənin dil daşıyıcılar tərəfindən tam mənimsənilməsi nəticəsində mükəmməl tərcümə əsərləri meydana çıxmağa bilər. Məqalə dildə var olan sosial-kulturoloji realilərdən bəhs edir.

Açar sözlər: *reali, kulturoloji, ingilis dili, Azərbaycan dili, leksika.*

Realilər ingilis və Azərbaycan dillərində leksik təbəqə olub hər iki xalqın ictimai quruluşunu, etik-estetik dünyagörüşünü, adət və ənənələrini əks etdirir və bu səbəbdən də həmin leksik təbəqəni ingilis dilindən Azərbaycan dilinə və yaxud əksinə tərcümə edərkən müəyyən anlaşılmazlıqlar meydana çıxır. Eləcə də ünsiyyət prosesində bu tipli leksik təbəqə dərhal anlaşılır və xüsusi izahat tələb edir.

Ünsiyyət və ingilis dilindən tərcümə prosesində geniş rast gəlinən sosial-kulturoloji dil realilərinin semantik baxımdan mənimsənilməsi və onlardan lazımi məqamlarda istifadə olunması böyük önəm daşıyır.

Sosial-kulturoloji realilərin başqa xalqlar üçün anlaşılmaz olması sosial-kulturoloji faktorlarla bağlıdır və həmin faktorlarla dilin qovuşduğu bir sahəyə aiddir. Bu leksik təbəqənin tədqiqi sosial dilçiliyin obyektidir. Sosiolinqvistika bir elm sahəsi kimi dilin ictimai təbiəti, onun ictimai funksiyaları, ictimai amillərin dilə təsiri mexanizmini araşdırır, dilin bütün səviyyələrdə sosial differensiasiyasını, dil və sosial strukturlar arasında qarşılıqlı əlaqəni öyrənir. Məhz bu sosial-kulturoloji faktorlarla bağlı olaraq dildə başqa xalqların anlama bilmədikləri denotativ realilərlə yanaşı konnotativ mənalı realilər – metaforlar da yaranır. "...fərd və cəmiyyət münasibətləri dilin fərdi işlənməsi ilə ictimai təbiəti arasındakı münasibətlər də müəyyən olunur, fərd fərdiləşir, cəmiyyət isə ictimailəşdirilir. Bu, bir tərəfdən, ziddiyyətdir, ancaq digər tərəfdən, dilin elə bir mövcudluq üsuludur ki, onu daim canlı, tərəvətli saxlayır və başlıcası, həyat enerjisi ilə təmin edir. Cəmiyyət məhz ayrı-ayrı fərlərin, yaxud zümrələrin timsalında bir dildən başqasına körpü salır, çoxdillilik yaradır, dil-ünsiyyət eksperimentləri edir. Və əslində "dilə başı üzərində görülən işlər"i öyrənir"(2,31). Hər hansı bir dili öyrənməkdə iki mühüm həlqə olur. Bunlardan birincisi və ən mühümü dilin qrammatikasını bilməkdir. İkinci həlqəni isə sosiolinqvistika və kulturologiya təşkil edir. Bir dilin qrammatikasını mükəmməl bilmək heç də o dili tam mənimsəmək demək deyildir. Dili tam mənimsəmək üçün dildə işlənen realiləri də mükəmməl bilmək lazımdır. Sosiolinqvistika və kulturologiya dilin arxa planını təşkil edən, həmin dildə danışan xalqın milli mədəniyyətindən qaynaqlanan bir semantik sahədir. Bu sahə xalqın tarixi, mədəniyyəti, psixologiyası, həyat tərzini, mentaliteti ilə assosiasiya nəticəsində meydana çıxır, bir sözlə konkret bir xalqın kulturologiyası onun dilində yalnız onun üçün anlaşılıqlı olan ifadə və frazeologizmlərin mövcudluğunu şərtləndirir.

Dilçilikdə dil ilə milli mədəniyyətin qovuşduğu sahə həm də sosial dilçiliyin obyektidir.

Sosiolinqvistika bir elm sahəsi kimi dilin ictimai təbiətini, ictimai funksiyalarını, ictimai amillərin dilə təsiri mexanizmini araşdırır, dilin bütün səviyyələrdə sosial bazasını, dil və sosial strukturlar arasındakı qarşılıqlı əlaqəni öyrənir. Kulturologiya dili öyrənilən xalqın milli mədəniyyətini araşdırır.

“Dillə mədəniyyətin əlaqəsinin ən mühüm göstəricisi dil vahidlərində yuvalanmış arxaik mədəni təfəkkür aktları-arxetiplərdir. Dilin, mədəniyyətin təfəkkürün (və şüurun) çox-çox qədim zamanlarına(əgər belə demək mümkünsə, mənşəyinə) gedib çıxan bu əlaqələrin necə yarandığı, yaxud səbəbləri barədə konkret bir fikir söyləmək çətindir, lakin arxetiplərin dilin xüsusilə leksik-frazeoloji fonunda min illər boyu qorunub saxlanması sübut edir ki, həmin əlaqələr, nəinki təsadüfi deyil. əksinə, çox möhkəm idraki(koqnitiv)dayaqlar üzərində qərar tutur”(2,151). İngilis və Azərbaycan dilindəki sosial-kulturoloji realilərin metaforik funksiyasını müəyyənləşdirmək, realilərin semantik xüsusiyyətlərini və metaforik funksiyasını tədqiq etmək və doğma dildə onların funksional ekvivalentlərini tapmaq müasir dilçilik baxımından bu gün çox aktualdır. Bu onunla bağlıdır ki, ingilisdillilərlə ünsiyyət prosesində rast gəlinən milli-mədəni çalarlıqlı geniş sayda leksik təbəqənin anlaşılması və onun doğma dildə şərhinə nail olmaq heç də həmişə mümkün olmur və bunun aradan qaldırılması yolları müəyyən olunmalıdır. Bu məqsədlə ingilis sosial-kulturoloji realilərin linqvistik xüsusiyyətlərinin araşdırılması çox vacib məsələlərdəndir.

İngilis dilindəki sosial-kulturoloji realilərin və onların doğma dildə şərh yollarının müəyyənləşdirilməsi ingilis dilinin frazeoloji sistemi haqqında dil öyrənilənlərin məlumatını xeyli genişləndirir və onların tərcüməsi yollarını mənimsətməyə imkan yaradır. “Dil ayrıca bir insanın sərbəst yaradıcılığı deyil, bütöv xalqa mənsubdur. Sonrakı nəsil onu əvvəlkindən alır. Bunun da nəticəsində onda bütün yaşların, hər bir cinsin, zümrənin təsəvvür üsulları, bu və digər tayfanın xarakteri və mənəvi fərqlilikləri qarışır, son hesabla, bütövlükdə insan nəsli yaradaraq xalqlar söz və dil mübadilələri aparırlar, dil həmişə məhdud olan fərddən hər şeyi əhatə edən varlığa keçməklə, subyektiv olanı obyektiv olana çevirməyin böyük vasitəsi olur”(4,150).

İngilis dilindəki sosial-kulturoloji realilərin böyük bir qrupu metaforik funksiyaya malikdir və onlar emosional-üslubi dil vahidləri kimi çıxış edir. Digər dillərdə, o cümlədən də Azərbaycan dilində bu realilərin semantik-funksional ekvivalentləri mövcuddur.

Dil realiləri adı altında cəmiyyətin peşə, din, elm, hüquq, siyasət, gender və bir çox başqa ictimai sahələrinin dilə təsiri nəticəsində formalaşan spesifik söz və ifadələr nəzərdə tutulur.

İngilis həyat tərzinin, cəmiyyətin ictimai təbəqələşməsinin, digər xalqlarla əlaqənin dildə əks olunması, bu amillərin təsiri altında dilin leksikasında meydana çıxan fərqli cəhətlər, eləcə də Amerika və Avstraliya ingiliscəsində eyni amillərin təsiri altında bu dillərin leksikasında meydana çıxan spesifik söz və ifadələr realilərdir.

Yalnız Britaniya ingiliscəsi deyil, eyni zamanda Amerika və Avstraliyanın həyat tərzini və mədəniyyəti ilə bağlı ingilis dilinin həmin variantları da sosial-kulturoloji realilərlə zəngindir. Bu fakt Amerika və Avstraliyanın ingilisdilli əhalisinin formalaşmasını müşayiət etmiş zəngin və özünəməxsus həyat tərzini, ictimai quruluş və digər faktorlarla bağlı olmuşdur.

Etnik, ictimai, tarixi, kulturoloji amillər ingilis dilindəki sosial-kulturoloji realilər və onların metaforik aspektinin meydana çıxmasına təkan vermişdir.

Bütün bu dilxarici faktorlar ingilis dilinin sosial-kulturoloji realilərin meydana çıxmasını şərtləndirmiş, cəmiyyətin fərqli təbəqələrinin leksikonunda reali, slenq, jarqon və digər obrazlı ifadələrin, denotat və konnotatların meydana çıxmasını şərtləndirmişdir.

Amerikalıların və avstraliyalıların yeni həyat tərzinin və özünəməxsus məişətinin təsiri ilə bağlı yaranmış obrazlı ifadələr də Amerika ingiliscəsində istifadə olunan sosial-kulturoloji realilər və onların meydana çıxmasına təsir göstərmiş tarixi, etnik, sosial amillər, immiqrantların dillərinə aid olan leksik təbəqənin formalaşmasında önəmli rola malikdir. Bütün bu obrazlı

ifadələrin yaranmasında ekstralinqivistik amillər böyük mövqeyə malikdir. Ekstralinqivistik materialları dilin öyrənilməsinə, mənimsənilməsinə cəlb etmədən dil vahidlərinin məna çalarlarını dil və nitq vahidlərinin funksiyalarını mənimsəmək mümkün deyil. V. P. Felitsina və Y. Y. Proxorov yazırlar ki, “dil milli mədəni semantikasını tarixi məhsuludur: tarixin yaratmasıdır. Çünki dilin cərgəli vahidləri- sözlər, frazeologizmlər və dildəki aforizmlər (aforistik ifadələr), uzun inkişafın, ictimai təcrübəsini təsbit edir və bir nəsildən digər nəsle ötürür. Buna görə də onlar təkə ünsiyyət vasitəsi kimi deyil, həm də müxtəlif ictimai mənalı məlumatlar mənbəyi kimi əhəmiyyətli dir (9,3).

Britaniya ingiliscəsində olduğu kimi, ingilis dilinin variantlarında da sosial-kulturoloji realilər müxtəlif faktorlarla bağlı olaraq meydana çıxmışdır. Onlar cəmiyyətin sosial təbəqələrinin özünəməxsus həyat və düşüncə tərzini, məişəti, adət və ənənələri ilə bağlıdır. Amerika realilərinin digər dillərin, o cümlədən də Azərbaycan dilinin daşıyıcıları tərəfindən anlaşılmaması məhz bu milli xüsusiyyətlərlə bağlıdır. Bu milli xüsusiyyətlər əsrlər ərzində ingilisdilli xalqlar tərəfindən mənimsənilmiş, onların dillərində cəllənmiş və ingilisdilli cəmiyyətlərin nümayəndələrinin başa düşdükləri obyekt və anlayışları ifadə etmişdir. Təbii olaraq, ingilisdilli xalqların həyat və düşüncə tərzində əks olunan bu məfhum və gerçəkliklərin ifadə olunduğu söz və ifadələri digər dillərin daşıyıcıları birdən-birə anlaya bilmir və təbii olaraq onların daşdıqları mənanın anlaşılması müəyyən izahat tələb edir. İzahat və yaxud təsvir yolu ilə bir qayda olaraq, ingilisdilli xalqların həyat tərzinə, flora və faunasına, coğrafi quruluşuna məxsus olan obyektlərin tərcüməsi mümkündür. “Dil nəhəng ictimailəşdirici qüvvədir. Mədəniyyət formaları ilə dil formalarının əlaqəsi birbaşa və ya üzdən deyil, “dil formasının mədəni əhəmiyyəti onun əsasına qoyulmuşdur. ..Dil dəyişmələri mədəniyyət dəyişmələrinin çoxu kimi heç də sürətlə baş vermir...Müasir dünyada alman və rus dillərində kişi, qadını və orta cinslərin qalması məntiq baxımından izah edilməzdir, ancaq bu vacib olmayan cinslərin ləğv edilməsinə hər hansı məqsədli cəhd nəticə verməzdi, çünki adi adam burada, faktiki olaraq, məntiqçiləri narahət edən hər hansı qaydasızlıq hiss etmir”(8,156).

İngilis dilinin variantlarında, xüsusilə də bu dilin Amerika və Avstraliya variantlarında fərqli həyat tərzini, özünəməxsus adət və ənənələr fərqli sosial gerçəkliklər ilə əlaqədar olaraq, realilərin sayı olduqca çoxdur və öz linqvistik xüsusiyyətlərinə görə realilərin və onların metaforik funksiyası dilin leksikasında önəmli yer tutur və nəticə etibarilə geniş aktualıq təşkil edir.

Avstraliya variantının formalaşmasına Britaniyadan gətirilmiş dialektlərin, yerlilərin dillərinin təsirinin, eləcə də qeyri-İngilis immiqrantların dillərinin böyük rolu olmuşdur. Metafor səciyyəli realilərə gəldikdə isə, onlar əsasən adət və ənənələr, digər sosial-kulturoloji amillərlə bağlı olmuşdur. Bu, Avstraliyanın həyat tərzinin həddindən artıq özünəməxsusluğu ilə də əlaqədardır. Bu zənginlik avstraliyalıların dilində öz aydın əksini tapmışdır. Müasir dövrdə biz nəhəng bir informasiya məkanında yaşayırıq. Biz hamımız kommunikativ prosesin həyata keçirilməsində iştirak edirik. Cəmiyyət üzvləri arasındakı münasibətlər mədəniyyətdəki normalarla müəyyənləşib, təfəkkürün formalaşmasında, davranış və informasiyanın qavranılmasında rol oynayır.

Hər bir millətin spesifik xüsusiyyətləri, psixoloji, sosial əlamətləri onun danışdığı dilin leksikasında, o cümlədən də, frazeologiyasında, obrazlı ifadələrində ifadə olunur. O cümlədən də amerikalıların müxtəlif sosial qruplarının danışdığına meydana çıxan obrazlı ifadələr məhz ingilisdilli xalqların həyat tərzindən, bu həyat tərzinin təsiri altında formalaşan mədəni, psixi təcrübələrindən qaynaqlanır. Bu tipli ifadələrin dildə çox geniş yayılması onların dil öyrənmələr üçün önəmini, aktuallığın artırır və onları öyrənmədən ingilis dil daşıyıcıları ilə normal ünsiyyətin qurulması mümkün olmur və ingilis mətnlərinin tərcüməsində çətinliklər meydana çıxır. “...dil milli mədəniyyətin güzgüsüdür və onun arxa planında milli ingilis mədəniyyəti,

onun həyat tərzi dayanır (7,14).

“Kulturoloji amil olaraq adət-ənənələrin, bayramların dilə təsirində realilər xüsusi rol oynayır. İngilis dilinin realiləri nəinki ingilis dilinin regional variantlarının formalaşmasına təsir göstərib, eləcə də Azərbaycan dilinə də onların keçməsi ingilis ədəbiyyatının tərcüməsinin nəticəsidir (1,18).

V.A.Maslova yazır: “Linqvokulturologiya xalqın dildə əks olunmuş və təzahür etmiş mədəni hadisələrini öyrənir. Qloballaşan dünyamızda kommunikasiya vasitələri mühüm rol oynayır. Həm sivilizasiyaların, həm də mədəniyyətlərin qorunub saxlanması fikri geniş yayılır. Cəmiyyətdə və mədəniyyətdə, xüsusiləşmə və unifikasiya müşahidə olunur(6,108). Dünyada kommunikativ proseslərin böyük hissəsi mədəniyyətlərarası ünsiyyətin payına düşür. Məhz buna görə də dil və mədəniyyət, mədəniyyətlərarası kommunikasiya, linqvokulturologiya məsələlərinə tədqiqatçıların marağı getdikcə artır. Dil və mədəniyyət ayrılmaz bir varlıq olub. Dil və mədəniyyət arasındakı sıx əlaqəni sosioloqlar, psixoloq və kulturoloqlar araşdırmaları ilə dəfələrlə təsdiqləmişlər. Hər hansı bir dildə danışan xalqın həyatını və tarixini öyrənmək xalqın həyatı və tarixini onun maddi və mənəvi mədəniyyətini öyrənmək deməkdir. Realilər həm də linqvokulturologiyanın tədqiqat obyektidir.

“Realı-1. Xarici dilçiliyin (ekstralingvistikanın) öyrəndiyi müxtəlif ictimai, siyasi, etnoqrafik, psixoloji və s. amillər; 2. Sözüün nominativ mənası üçün əsas maddi mədəniyyət əşyaları (3, 627). Dilçilikdə realilərlə bağlı geniş tədqiqatı bolqar dilçisi Sergey Vlixov və Sider Florin aparmışdır. “ Realilər müəyyən bir coğrafi ərazinin, xalqın, ölkənin, tayfanın maddi həyatını, ictimai-tarixi cəhətlərini özündə əks etdirən obyektlərin adlarını ifadə edən sözlərdir və bu səbəbdən özündə əks etdirən obyektlərin adlarını ifadə edən sözlərdir. Bu səbəbdən realilər milli lokal və tarixi kolorit ehtiva edir və digər dillərdə qarşılığı yoxdur” (5,7).

Dilçilikdə reali ilə bərabər “ekvivalentiz leksika, ekzotik sözlər, lakunlar terminləri”də işlənir. Müəyyən tədqiqatlarda onlar hamısı bir qrupda öyrənilir və ya arasında fərqli nüanslar tədqiqi olunur. Lakin bizim fikrimizcə, terminlərin hamısını *reali* adı altında öyrənmək daha məqsədəuyğundur. Hər bir xalq üçün olduğu kimi ingilis və Azərbaycan xalqları üçün də dil yalnız işarələr sistemi yox, həm də ünsiyyət vasitəsidir. Dil etnosun ümumi xarakterini özünəməxsus şəkildə əks etdirən bir amildir.

Realilər birbaşa dil və mədəniyyətlə bağlıdır. Millət və onun mədəniyyəti dilə özünəməxsus boyalar, çalarlar bəxş edir. Dil mədəniyyəti, sosial-kulturoloji amilləri özündə hiyf edib gələcək nəsillərə çatdırır. Dil cəmiyyətlə, xalqla, sıx əlaqədədir. V. Fon Humboldtun təbirincə desək, dil xalqın ruhudur. Bu “ruhla” bağlı olan ən maraqlı dil vahidi isə məhz realilərdər. Realilərin xalqın dillərin milli xüsusiyyətlərini müəyyənləşdirməkdə rolu əvəzsizdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Ağabəyli V. İngilis dilinin ABŞ və Kanada variantlarının formalaşmasında linqvokulturoloji amillərin rolu. Fil.ü.f.dok. avtoreferatı, Bakı, 2015 20 s.
2. Cəfərov N. Multidissipinar dilçilik. Bakı: Elm və təhsil, 2021
3. Sadiqova S., Hüseynova N., Abdullayeva İ., Novruzova S., Həsənli-Qəribova Ş. İzahlı dilçilik terminləri lüğəti. Bakı: Elm nəşriyyatı, 2018, 912 səh.
4. Вильгельм фон Гумбольдт. Язык и философия культуры. — М.: Прогресс, 1985. — 452 с.
5. Влахов С. и Флорин С. Непереводимое в переводе. Реалии. Мастерство перевода. Москва: 1970, 433 с.
6. Маслова В.А. Лингвокультурология. Москва.: Академия, 2001, 208с.
7. Миролюбов А.А. Культуроведение в системе современного языкового образования / ИЯШ, 2001, № 3, с. 14.

8. Сепир Э. Избранные труды по языкознанию и культурологии: Пер. с англ. / Общ. ред. и вступ. ст. А.Е. Кибрика. — М.: Издательская группа «Прогресс», «Универс», 1993. — 656 с.
9. Фелицина В. П., Прохоров Ю. Е. Русские пословицы поговорки и крылатые выражения. Москва: 1988, 269 с.

**Azərbaycan Universitetinin dissertantı
E-mail: mehraliyeva_s@gmail.com*

Sabina Mehraliyeva

CULTURAL REALIA IN LANGUAGE

Socio-cultural realia play an important role in language. Figurative expressions reflecting realia form a special layer in English and Azerbaijani languages. Of particular importance is the systematic study of the metaphorical function of such expressions. Many difficulties in the study of English lexicon, as well as in the process of translation from English into Azerbaijani, are not always related to the grammatical structure of the language. Because in the background of the vocabulary of the language there is a special lexical layer that contains information about the national characteristics of the English speakers. Because in the background of the vocabulary of the language there is a special lexical layer that contains information about the national characteristics of the English speakers. It is as a result of the complete mastery of this lexical layer by the speakers that perfect translations can emerge.

The article deals with the socio-cultural realia of the language.

Keywords: *real, cultural, English, Azerbaijani, vocabulary.*

Сабина Мехралиева

КУЛЬТУРНЫЕ РЕАЛИИ В ЯЗЫКЕ

Социокультурные реалии играют важную роль в языке. Образные выражения, отражающие реалии, образуют особый пласт в английском и азербайджанском языках. Особое значение имеет систематическое изучение метафорической функции таких выражений. Многие трудности в изучении лексики английского языка, а также в процессе перевода с английского на азербайджанский не всегда связаны с грамматическим строением языка. Потому что в основе словарного запаса языка лежит особый лексический слой, содержащий информацию о национальных особенностях англоговорящих. Именно в результате полного владения говорящим на этом лексическом слое могут возникнуть безупречные переводы.

В статье рассматриваются социокультурные реалии языка.

Ключевые слова: *реалии, культурный, английский, азербайджанский, лексика.*

(AMEA-nın müxbir üzvü Əbülfəz Quliyev tərəfindən təqdim edilmişdir)

Daxilolma tarixi: İlk variant 22.06.2021

Son variant 25.08.2021